

Ivo MOŽNÝ

ČESKÁ SPOLEČNOST

Nejdůležitější fakta
o kvalitě
našeho života

Rodina

Zdraví

Vzdělání

Práce

Životní prostředí

Média, volný čas a způsob života

Občanská participace

Zločin a trest

portál

Ivo MOŽNÝ

ČESKÁ SPOLEČNOST

Nejdůležitější fakta
o kvalitě našeho života

Možný, Ivo

Česká společnost : nejdůležitější fakta o kvalitě našeho života
/ Ivo Možný. -- Vyd. 1. -- Praha : Portál, 2002. -- 208 s.

ISBN 80-7178-624-1

316.3 * (437.3)

- společnost -- Česko
- studie

Tato kniha vznikla s podporou
grantu 413/01/1100 Grantové agentury České republiky
a výzkumného záměru Fakulty sociálních studií
Masarykovy univerzity MSM 142300002.

Lektoroval doc. PhDr. Tomáš Sirovátka, CSc.

© Ivo Možný, 2002

Portál, s. r. o., Praha 2002

ISBN 80-7178-624-1

Obsah

Úvod	7
Výběr	9
Přesnost a spolehlivost	10
Souvislosti	12
Kvalita života	14
1 Rodina	21
1.1 Děti	26
1.2 Potraty	30
1.3 Sexuální chování	34
1.4 Nemanželské děti	38
1.5 Sňatky	41
1.6 Rozvody	44
2 Zdraví	51
2.1 Zdraví lidé	55
2.2 Nemoci	61
2.3 Úrazy a nehody	66
2.4 Sebevraždy	68
3 Vzdělání	73
3.1 Žáci a studenti	77
3.2 Učitelé a výsledky jejich práce	83
3.3 Školy a finance	88
4 Práce	93
4.1 Zaměstnanost	98
4.2 Mzdy a důchody	102

5 Životní prostředí	107
5.1 Ovzduší	110
5.2 Voda	113
5.3 Lesy, louky a orná půda	115
6 Občanská participace	119
6.1 Občanská sdružení	123
6.2 Politické klima a participace	127
6.3 Imigrace, azyl a etnické soužití	132
6.4 Ženy ve veřejném životě	138
7 Média, volný čas a způsob života	143
7.1 Film, televize a rádio	147
7.2 Noviny, časopisy a knihy	150
7.3 Divadla, koncerty a výstavy	153
7.4 Hrady a zámky, hvězdárny a planetária, zoologické zahrady	156
7.5 Automobilismus	158
7.6 Kouření, alkohol a nelegální drogy	164
8 Zločin a trest	171
8.1 Zločin	174
8.2 Trest	179
Shrnutí a výhledy	183
Autorské poděkování	203
Prameny	204

Úvod

Šaman byl ve společnostech strádajících naprostým nedostatkem informací tím mužem, který dokázal ze souvislostí těžko rozlišitelných, z malých náznaků a nepatrných střípků smysluplných sdělení poztrácených v chaosu rozeznat a složit obraz světa, který střípky uspořádal v soudržný celek, jenž jeho lidu dával smysl. Nám se dnes mohou ty primitivní kosmologie jevit jako šílené nebo hloupé, ale ve svém kontextu si prestiž udržely zaslouženě: ve své době odpovídaly nejlepším možným způsobem na základní a věčnou lidskou potřebu žít ve srozumitelném světě.

Potřebu uspořádaného, srozumitelného obrazu světa kolem sebe člověk pociťuje neodbytně a nevyhnutelně, protože je odsouzen k jednání, jehož důsledků nedovede nikdy plně dohlédnout. Aspoň jakž takž srozumitelný svět mu pomáhá dělat rozhodnutí, jejichž následky může aspoň do určité míry předvídat, a tedy i snáze unést. Platilo to pro našeho prapředka, který sídlil v jeskyni pod pálavskou skálou, a stejně to platí pro mne, který se dnes na tu vzdálenou skálu dívám z okna svého panelového bytu v sedmém poschodí sídliště nad Brnem.

Obávám se ovšem, že situace nás obou je v základě stejná, nejenom co se týče povahy a míry této potřeby, ale i co se týče míry jejího naplnění. Zajiště, problém, před kterým stojíme na počátku třetího tisíciletí svého letopočtu, nespočívá v nedostatku či v malé dostupnosti informací. Nespočívá ani v jejich kvalitě. Stačí tři čtyři kliknutí myší a přes obrazovku počítače, na kterém píšu tento text, nahlédnu do kteréhokoli svazku *Encyclopaedia Britannica*. Jsem „on-line“. Najdu v ní vše, co o tomto světě věda ví, na úrovni, které jsem ještě schopen porozumět. A jsou tu i jiné encyklopedie, prodávané na CD-nosičích, které mi prezentují obraz světa, vesměs také multimediálně. A zajímají-li mě úplně jiné věci, než které věda

ví, stačí mi projevit jen trochu trpělivosti při brouzdání po „síti“ a nabídne se mi tam odpověď na každou otázku, jež může vůbec někoho zajímat.

A nemusím být ani on-line, ba nemusím být ani počítačově gramotný. Ty informace tu prostě jsou, a nejen že jsou každému lehce dostupné v tisícovkách knih – v encyklopediích, statistických ročenkách, učebnicích, v literatuře faktu, která už se dnes čte více než krásná literatura –, ony se nám všem bez rozdílu na každém kroku vnucují. Informační kanály – jak vhodné pojmenování – ústí ve všech domácnostech. Denní tisk, časopisy, rádio a nejvíce ze všeho televize chrlí na nás záplavu slov, zvuků a obrazů. Skládají v naší mysli sdělení, která slyšíme nebo vidíme – prstem na ně můžeme ukázat –, i sdělení skrytá, podprahová. Taková, která se ukládají v naší mysli, aby tam utvořila síť souřadnic, jimiž se orientujeme na své cestě životem, aniž bychom o tom věděli, ba aniž bychom věděli, že je v hlavě nosíme.

To, čemu odborníci říkají „reprezentace reality“, má nad námi větší moc než realita žitá. Zeptáte-li se dnes člověka, jak bezpečný se cítí, neodpoví vám – celkem je to dobré, nikdy mě nikdo nenapadl a nepamatuji se, kdy jsem naposled slyšel od sousedů nebo známých, že by se tu setkali s nějakým násilím nebo se stali oběťmi zločinu. Odpoví vám, a může to být i hajný z Jeseníků: Je to hrozné – vždyť to vidíte v té televizi! Není v republice lesů dost hlubokých, kam bychom unikli před obrazem světa, konstruovaného pro nás médii. Tomu hajnému doručí do jeho neholené hlavy stejnou tíseň z ohrožení, jako kdyby žil ve středu Prahy, a třeba i na Manhattanu.

Informací rozhodně nemáme málo. Nejsou ani obtížně dostupné – naopak, jsou vlezlé a neodbytné: jeden kanál překřikuje druhý, je tu hluk jako na perském trhu. Dnes bychom nejspíše potřebovali šamana právě na to, abychom se v tom přívalu informací vyznali. Přemíra informací vrací člověka tam, kde byl, dokud neměl informace žádné. Jsme u vysvětlení, proč naše tíseň není o nic menší, než byla tíseň člověka v primitivních společnostech: zatímco on se těžko orientoval ve svém univerzu pro naprostý nedostatek smysluplných sdělení, pro nás je orientace obtížná pro jejich zahlcující přebytek.

Šamani, kteří nabízejí pomoc, nechybějí. Nikdy nebylo tolik obchodníků se spolehlivým viděním světa, jako jich najdeme dnes. Nabízejí fakta, fakta, fakta, a každý ten svůj sortiment má už pěkně zabalený a pevně zalepený v krabičkách s návody k použití. Sdělení, hodnocení a vysvětlení jedno jsou, proplétají se v jednom odstavci, dokonce i v jedné větě. Problém reprezentované reality světa pro nás spočívá právě v tom, že se nám skr-

ze ni nabízí nejenom sdělení o realitě kolem nás, ale zároveň od něj neodlišíteelný návod k vysvětlení a implicitně i jakési hodnocení. Proto je tak těžké udržet si před očima svůj vlastní, na míru našich potřeb a hodnot šitý obraz světa. Proto se tolik lidí dnes stává obětí nejrůznějších ideologií, aniž by namnoze vůbec tušili, do jaké pasti padli. První obětí každé propagandy jsou vesměs už její autoři. Ač se každý den mohl podívat do zrcadla, v nadřazenost nordické rasy a ve své pevné místo v jejím čele Adolf Hitler pevně věřil. On se snad i viděl vysoký, štíhlý a blond. Čestný muž nelže, ledaže o tom, co říká, sám sebe napřed přesvědčí. Cynikové sdělování se také vyskytují, ale je jich v mediálním světě mnohem méně, než kolik si jich to o sobě myslí.

To všechno, samozřejmě, platí i pro tuto knížku a jejího autora. Úvod k ní píšu proto, abych čtenáři naznačil, že o tom vím. Pomáhalo mi to dávat si pozor, abych se nesnažil nějak ho uhranout. To nejmenší, co se pro to dalo udělat, bylo přísně oddělit údaje od komentářů, tedy od hodnocení a vysvětlení, a vyznačit (i graficky), co je co. Data pak prezentovat nespojitě, tak, aby čtenář pokud možno každý kousek mohl vzít, potěžkat, zvážit, zda je pro něho věrohodný a smysluplný, a pak ho svobodně zařadit do své mozaiky vidění světa – anebo ho odložit, či přímo pohoršeně zahodit. Tato knížka nemá velké aspirace, na druhé straně se však pokouší o dosti obtížné: nabídnout čtenáři jakási fakta, autorsky zhodnocená jen výběrem, co nejstručněji je okomentovat bez skrývání toho, že jde o osobní názor – a nechat ho být.

Nechat ho být, aby se mohl soustředit na to nejtěžší – sám sobě býti šamanem.

Výběr

Největší překážka, která stojí mezi jakýmkoli textem a nárokem čtenáře na svobodu myšlení, spočívá v tom, že každá kniha představuje svévolný výběr. Nemůže jinak, mapa v měřítku 1 : 1 nedává smysl. Také tato kniha základních indexů, ukazatelů a fakt o stavu české společnosti na přelomu tisíciletí a o základních parametrech kvality života v ní není jejich úplným souborem. Taková kniha je nemyslitelná. Bude nemyslitelná i v době elektronických nosičů, na něž se vejde všechno. Převrátit celou realitu v symbolické sdělení, zapsat všechno se člověku nikdy nepovede. Nemá to ani smysl. Je třeba vybírat.

Jen pro příklad: Jeden z mnoha pramenů, ze kterých jsem vybíral, je *Statistická ročenka školství*. Vychází každým rokem, je to pět centimetrů silná kniha velkého formátu, obsahuje přes sto tisíc dat, která se každým rokem mění; její aktuální vydání váží 2,172 kg. Nejsou v ní žádné časové řady, tedy údaje jiné než z běžného roku, a nejsou v ní žádné údaje o financích, tedy z jistého hlediska o tom nejdůležitějším – o tom, kolik nás naše školství každý rok stojí a kam se ty peníze dávají. O tom vychází každý rok druhá, ještě objemnější kniha. Není v ní ani žádné mezinárodní srovnání. Pro to vše jsem hledal a vybíral informace jinde.

O tom, proč se některá informace ocitla v této knize, a jiná ne, rozhodovaly tři věci.

Především to byla všeobecně uznávaná *hierarchie relevance*. Tato kniha je výběrem z výběrů a dlouholetá zkušenost s tříděním informací na významnější, méně důležité a zbytečné ustavila jakési obecně uznávané pořadí nejdůležitějších sdělení. Vesměs je nakonec dá zdravý rozum.

Za druhé to byla *dostupnost informací*. Ne všechna fakta, která bych považoval za důležitá, se mi podařilo získat. Některá nejsou sledována, jiná jsou, ale já jsem je nenašel, a ještě o jiných vím, kde jsou, ale nedostal jsem se k nim, protože ti, kdo je mají, je nevydají. (Je třeba říci, že takových není zase tolik, jak by se na první pohled zdálo.)

A pak je tu kritérium třetí: koneckonců se nikdo nedokáže vyhnout *osobnímu výběru*. Ač jsem usiloval o objektivitu volby, zůstává nakonec na čtenáři, aby posoudil, co mu nedává valného smyslu, a co jsem naopak nevybral a vybrat měl, protože je to významné podle něho a pro něho.

Každému bude chybět za těmi počty, korunami, mírami a indexy kvality toho, co vyjadřují. I mně chybí, ale o tom tato kniha není.

Přesnost a spolehlivost

Od čísel, měr a indexů se požaduje, když už nemohou vyjádřit kvalitu skrytou za daty, která udávají, aby byly aspoň *přesné* a *spolehlivé*. Vědci, kteří se zabývají přesným měřením spolehlivých zjištění, vědí, že taková věc, jako je zcela přesné měření, neexistuje. I se spolehlivostí se to má tak, že jsou údaje spolehlivější a údaje méně spolehlivé, ale i u těch nejspolehlivějších se občas ukáže, jakou bylo chybou na ně spoléhat.

S tím se nedá dělat nic jiného než především nepředstírat falešnou *přesnost*. Udávat výsledky výzkumů veřejného mínění na desetiny procenta

vypadá sice pěkně, ale každý, kdo zná jejich kuchyni, ví, že výběrová chyba je tu vesměs více než jedno nebo dvě procenta na jednu nebo druhou stranu, a nic se s tím nenadělá; jen aby to nebylo horší. Ale i takové číslo, jako je třeba přesně evidovaný počet studentů na vysokých školách nebo počet ošetřených v nemocnicích ročně – inu, jistě je to tak, ale ještě jistěji je to i o trošičku jinak. Takže zde citovaná čísla, indexy a míry jsou ta nejpresnější, která dnes máme, nic víc ani méně. Tam, kde víme, že o přesnosti oficiálních statistik lze opravdu s úspěchem pochybovat, upozorňujeme na to.

Pokud jde o *spolehlivost*, nezbyvá nám, jako v každé lidské činnosti, než důvěřovat těm, kteří dělali svou práci před námi; vycházet z toho, že ji dělali dobře. Všechna data, která čtenář v této knize najde, jsou označena podle svého původu. Zdroje, které cituji, osvědčily vesměs svou důvěryhodnost a spolehlivost. Byla pořizována s veškerou péčí, odpovědností a odborností, jež si tato na datech závislá civilizace vypracovala, aby se vyhnula omylům.

Celé dějiny lidského vědění jsou však jen dějinami lidských omylů – a nekonečného úsilí nahradit je lepším věděním, což ovšem dosti často znamená jen méně zavádějícími omyly. Tato knížka je výsledkem takového úsilí a zná i jeho meze. Předem děkuji komukoli za upozornění v případě, že můj pramen byl už překonán a čtenář zná lepší data.

Od okamžiku, kdy putoval rukopis této knihy do tisku, jsou každým dnem publikovány v tom či v onom úseku novější údaje. Vycházejí nové ročenky, přibývají nové výzkumy... Nejnovější oborové statistické ročenky přinášejí obvykle data zhruba dva roky stará. A všechny údaje pořád dále stárnou. Pokud je však čteme v kontextu vývojového trendu, tedy pokud ho známe, není to, myslím, základní vada na jejich kráse. Vývoj kvality života neprobíhá ve skocích ani nežijeme v době, která by se vyznačovala zlomy v nasazených trendech. Meziroční změny jen zřídka překročí tři nebo čtyři procenta, a ti, kdo mají nějakou zkušenost s pořizováním dat, vědí, že až polovina takové změny může být dána nutnou nepřesností měření. Zajímavější jsou proto dlouhodobě nasazené trendy, ne jejich poslední bod. Loňská data stárnou rychleji než data z doby před deseti lety, ale trend mezi nimi zůstává jako trvale přítomný historický kořen toho, co se nám před očima mění.

Souvislosti

Všechna fakta, která tato kniha popisuje, jsou vytržena se souvislosti. Údaj je už z definice to, co bylo vyděleno z množiny jiných údajů. Je to pouze arbitrálně ohraničený kousek univerza, digitalizovaný prvek spojitě skutečnosti. A přece: Sdělení v sobě obsahuje informaci, jen pokud je vnímáno v kontextu. Věta *Cikáni kradou* nedává smysl, je to pouze ubohý pokus o urážku. Ostatně, kdo nekrade? Teprve až řeknu *Cikáni kradou častěji v malých částkách, kdežto gadžové méně často, ale zato v mnohem větších sumách*, dostávám se k sdělení, které je smysluplné – dá se zkoumat, zda je, či není pravdivé, protože nabízí vztahový rámec.

Souvislosti, jež validizují fakta, která v této knížečce najdete, jsou fatálně dvojího druhu. Jednak je začnete vidět mezi puntíky oddělujícími jednotlivá sdělení. Nejenom jak za sebou následují, a nejen v jedné kapitole. To, co víme o životním stylu národa, nějak osvětluje i to, co čteme o jeho zdraví; co se dozvídáme o práci a zaměstnanosti souvisí s údaji o vzdělanosti – a třeba také o zločinnosti. Tento text nepředpokládá čtenáře, který by si sedl a četl celou knihu stránku za stránkou. Takto se snad ani nedá strávit. Knížka je určena spíše k tomu, aby se v ní laskavý čtenář procházel jako v otevřené krajině. Z cesty se dá kdykoliv odbočit, na zajímavá místa se vrátit, na tutéž partii se podívat z několika stran, na chvíli si sednout a pak se znovu ohlédnout, nadejít si zkratkou, anebo sledovat všechny okliky. Může, samozřejmě, sloužit i jako pouhá referenční příručka, jako pramen základních citací. Ale může sloužit i jako podklad k zamyšlení, odkud, kudy a kam vlastně česká společnost v posledním desetiletí kráčela, uvážíme-li všechno, o čem shromážděná data vypovídají.

A tu se dostáváme k druhému zdroji zhodnocení faktů souvislostmi. Je jím vlastní zkušenost každého čtenáře. Nic na světě nezabrání člověku, aby to, co je mu sdělováno, nevnímal v kontextu toho, co už sám slyšel, zažil, ví – či myslí si, že ví. Ať vyberu údaje o českém školství jakkoli a srovnám je do jakéhokoli celku, nic nezabrání tomu, aby tentýž soubor fakt jeden nečetl jako svědectví o jeho úpadku a druhý jako doklad jeho rozvoje. A totéž platí o zdravotnictví, práci, životním prostředí, zločinnosti... prostě o všem, čeho se dotkneme. Ve všem, o čem tato knížečka pojednává, jsme fatálně angažováni a nemůže nám to být lhostejné. Jsme na to svým způsobem experti. Nemůžeme si totiž dovolit nebýt, protože jde o podnik, v jehož akcích máme uložený celý svůj životní kapitál.

Platí to dokonce i o vývojových trendech, které jsou pro tuto knížku základním srovnávacím klíčem, jenž dává jednotlivým údajům objektivní smysl. Základní časový úsek, na který zaměříme pozornost, je v této knize ve většině časových řad omezen horizontem druhé poloviny 20. století. Je to zhruba rozměr mezigenerační zkušenosti, sdílené v současné české rodině. Její osudy za posledního půl století jsou také živé v jejím současném postavení a ve společně konstruovaném vidění světa. Vzhledem k politickému, ekonomickému a kulturním zlomu, ke kterému došlo na konci roku 1989, je pro tuto konstrukci zvláště významných posledních deset let. Výzkumy veřejného mínění ukazují, že česká společnost se v hodnocení tohoto období rozděluje na tři skupiny: pro jedny je to doba cesty k horšímu, pro druhé doba velkých šancí i vzestupu a pro třetí se vlastně nic tak moc nezměnilo. Pozoruhodné je, že se tyto tři skupiny velikostí skoro neliší. Protože můžeme předpokládat pouze čtenáře starší deseti let, dá se říci, že všichni celou tu cestu sami ušli a budou patřit do jedné z těchto tří skupin: kontextem jejich vnímání zde shromážděných údajů bude jejich vlastní zkušenost.

Platí to do jisté míry o mezinárodních srovnáních, v kterých tato kniha nabízí druhý objektivizující vztahový rámec. Na počátku devadesátých let mi jedna Angličanka řekla: „Vy Češi jste dosti legrační, jak pořád chcete srovnat svou životní úroveň s Německem. Na to jsme my v Anglii už dávno rezignovali.“ Od té doby i u nás došlo k jakémusi vystřízlivění, ale máme to historicky v sobě zakleto pořád. Může to být i povzbuzující. Vzhledem k tomu, jak fatálně vrůstáme do Evropské unie, snaží se většina nabízených srovnání přinést obraz vývoje a stavu v evropských státech, s občasnou referencí ke státům OECD, které také poskytují spolehlivé údaje. Bude ovšem záležet na čtenáři, zda shledá pro sebe významné srovnání s Německem, které ho vesměs nepotěší, nebo s Polskem či Maďarskem, které se mu zdají přiměřenější, či zda se bude dívat na Portugalsko nebo Řecko, které mají také svou historii s totalitními režimy, a ne tak vzdálenou, jak se nám může zdát.

V každém případě platí, že poradit si s daty, jakkoli vytrženými ze souvislosti, není pro žádného čtenáře zase až tak zvláště obtížné. Tato příručka mu v tom chce být oporou, ale opět – zná své limity.

Kvalita života

Za úhel pohledu na českou společnost jsme si zvolili kvalitu života. Intuitivně víme, že tento pojem dává smysl – stejně tak jako víme, že ho lze jen velmi obtížně vymezit a uchopit. Sociální psychologie i sociologie s ním ovšem systematicky pracují a vyvinuly rozsáhlou sadu metod na měření toho, co se označuje jako kvalita života, ale také *well-being* či *welfare*.

Sociální psychologie se zaměřuje spíše na individuální aspekt prožívání a pocitů *pohody*, jak bychom snad mohli přeložit výraz *well-being*, který je z psychologického hlediska blízko k pojmu *spokojenost*; někteří psychologové se odvažují užívat jako odborný termín i tak ošidné slovo, jako je *štěstí*.

Individuální stav pohody, spokojenosti či štěstí, označovaný jako *subjective well-being*, je složen nejméně ze tří komponent. Především je tu nutná nepřítomnost pocitu neštěstí a nespokojenosti, deprese či úzkosti. Věc však bohužel není tak prostá, abychom si mohli říci, že štěstí je prostě jejich protikladem a dostavuje se, nejsme-li nešťastní. Víme, že je navíc nutná přítomnost pozitivní emoce, radosti či slasti. I to samo o sobě je však ošidné měřítko: pokud by bylo postačující, pak by nám k tomu, co se označuje jako *well-being*, stačila každá malá radost – vítězství našeho mužstva ve fotbale nebo kouzelně se opít. K tomu, abychom se mohli opřít o něco méně efemérního, je zapotřebí registrovat stabilnější stav, nějaké pevné pozadí – jakousi celkovou spokojenost se svým životem, v rodině, práci, ve volném čase...

Pro takto složený subjektivní pocit pohody – či chcete-li štěstí – byla vyvinuta v psychologii obsáhlá sada testů a škál. Protože subjektivní pocit kvality života leží na okraji našeho zájmu, dotkneme se toho, co jimi bylo zjištěno, jen v krátkém přehledu. [1]

Přehledové studie mnoha výzkumů ukazují, že ženy jsou o něco šťastnější než muži. Trpí ovšem také častěji depresemi – přesněji by tedy asi bylo říci, že prožívají své pocity intenzivněji. Všeobecný pocit pohody překvapivě s věkem spíše stoupá. Je to dáno zejména menším nesouladem mezi aspiracemi a reálnými možnostmi; snad i tím, že starší lidé jsou vesměs na tom materiálně lépe.

Ve starém sporu o tom, zda bohatství může člověka učinit šťastnějším, dávají empirická šetření spíše za pravdu těm, kteří tvrdí, že ano; ti, kteří tvrdí, že ne, ale nejsou zas až tak vzdáleni od pravdy: rozdíl přidávaný k pocitu štěstí majetkem je relativně malý. Větší vliv na rostoucí pocit spoko-

jenosti má vzestup ve spodní části příjmového rozložení; od určitého stupně materiálního blahobytu se už jeho další vzestup na růstu subjektivního pocitu spokojenosti skoro nepodílí. Ti, kdo dlí na samém vrcholu, jsou ovšem šťastnější než průměr; americká studie životního pocitu milionářů zjistila, že se cítí šťastně po 77 procent svého času oproti 62 procentům průměrných Američanů. [2]

Odpovídá zdravému rozumu, že hlavním zdrojem subjektivního pocitu spokojenosti jsou mezilidské vztahy – zejména rodina a přátelství. Mocným zdrojem uspokojení je vlastní práce a jako ještě významnější pociťujeme kvalitu prožívání volného času.

Nečetné, ale velmi zajímavé jsou srovnávací studie subjektivního pocitu spokojenosti mezi příslušníky různých národů. Velká komparativní šetření musí být jednoduchá, a proto jsou méně spolehlivá. Poměrně zevrubná studie 28 zemí z osmdesátých let 20. století naznačuje, že v Evropě najdeme nejvíce spokojených lidí v severských zemích – a jim se podobá i Severní Amerika a Austrálie. Následují země jižní Evropy a nejnižší jsou asijské země. [3] Češi nebyli do tohoto výzkumu zařazeni (takové mezinárodní srovnání by starý režim nepřipustil), ale zdá se, že ani dnes by nijak vysoko neskórovali. Na turistických cestách velké rozdíly nezaznamenáme – vyzařovat pohodu mají lidé pracující ve službách v popisu práce; kdo však strávil nějaký čas v cizině jako účastník každodenního dění, bude asi souhlasit s následujícím tvrzením: Vzhledem k současné úrovni české lehké permanentní skuhravosti máme v oblasti spokojenosti při dohánění Evropy před sebou ještě delší cestu než v úrovni hrubého domácího produktu – o USA, kde je štěstí povinné, nemluvě.

Sociologie zkoumá spíše *welfare*, což z nedostatku jiného vhodného slova bývá překládáno do češtiny jako *blahobyť*; jak je tento překlad problematický, si ještě ukážeme. V každém případě sociologii zajímá nikoliv individuální prožívání, nýbrž stav a variabilita úrovně kvality života celé společnosti. Z důvodů, které už jsme naznačili výše, ví, že její výsledky dávají smysl, jen mohou-li být vztaženy k výrazům o kvalitě života v různých společnostech a bezpečně srovnávány, a hledá pro ni souhrnný indikátor. Ten se snaží konstruovat tak, aby se opíral o sadu ukazatelů, které lze přesně vymezit a jež jsou opřeny o pozorovatelné a evidentní skutečnosti – zejména takové, jaké shromáždila o české společnosti tato kniha.

Úroveň *hrubého domácího produktu* (GDP) *na hlavu* byla pro mezinárodní srovnávání kvality života v sociologii první při ruce a je velmi přitažlivá. Je to objektivní ukazatel, který se lehce konstruuje: je to prostě ro-

ční součet všech plateb za zboží a služby v dané společnosti dělený počtem členů této společnosti. Pak už jen stačí předpokládat, že v těch společnostech, kde mají menší možnost konzumu, mají méně kvalitní život a že ti, kdo konzumují více, ho mají kvalitnější, a že to platí v celém rozsahu variability spotřeby stejně – a máme ideální ukazatel. Dražší zboží je vesměs kvalitnější a platit více znamená i možnost lépe si vybrat, to lze těžko popřít. Není divu, že mnozí laici, ale i někteří ekonomové na GDP jako na ukazatel kvality života věří.

Přesto se proti tomuto druhu měření a srovnávání kvality života ozvaly brzy námitky. Protože tato kniha není o rozšířenosti *subjektivního* pocitu pohody, spokojenosti či štěstí, nýbrž právě o *těch parametrech kvality života, jež jsou nadindividuální a pro kvalitu života vytvářejí objektivně využitelný a reálně využívaný prostor*, věnujme se důvodům, proč nemůžeme považovat hrubý národní produkt za ukazatel kvality života, poněkud podrobněji.

Především je třeba přijmout námitky, že hrubý národní produkt neukazuje přesně ani na hmotný blahobyt společnosti. Zahrnují se do něho nutně i platby za služby a statky označované souhrnně jako „sociálně politováníhodné“ (*social regrettables*). [4] Hrubý národní důchod zvyšují i náklady na platy rozvodových soudců, vězeňských dozorců a zisky pasáků, náklady na čištění odpadních vod a udržování armády, zkrátka náklady na celou sadu politováníhodných, leč nezbytných výdajů, o nichž v žádném případě nelze říci, že jejich zvyšování je výrazem zvyšující se kvality života. Zahrnují se tam i platby, jež takové výdaje v budoucnosti vyvolají. Nejobecnějším příkladem takových výdajů jsou výdaje na činnosti a statky, které poškozují životní prostředí; jednou bude muset po nás někdo uklidit.

Nezahrnují se tam na druhé straně ty služby a statky, které produkuje domácnosti a jež neprocházejí trhem; čím jednodušší je společnost, tím větší podíl služeb si obstarává pro sebe rodina sama a tím větší podíl z toho, co spotřebuje, si sama vyprodukovala. Nepočítá-li se to, tradiční společnosti vycházejí chudší, než z hlediska kvality života jsou. Ale i ve velmi vyspělých společnostech je podíl netržních zdrojů v každodenním životě ohromný. Poznali bychom to, kdybychom zrušili své domácnosti a začali všichni bydlet v hotelích, stravovat se jen v restauracích a své děti dali do internátů, říká Stein Ringen, který podrobnými výpočty dokládá, že například ve Velké Británii by při započtení tržních cen domácnostmi poskytovaných služeb a statků stoupl hrubý národní důchod o třicet až padesát procent. [5] A to ještě odhlížíme od skutečnosti, že vzájemná podpora a služby, které si poskytujeme v rodině, přispívají svou povahou ke kvalitě života daleko více, než kolik činí ekvivalent jejich tržní ceny.

Používat míru tržní spotřeby, třeba i očištěnou od oněch politováníhodných výdajů, jako míru kvality života vyvolává však námitky mířící i proti samému výběru takového indikátoru, nejen k parametrům jeho kvality. Tento výběr je totiž založen na některých předpokladech, které vyvolávají vážné pochybnosti; nejde jen o to, že je výrazem určité hodnotové orientace, která není univerzálně sdílená, ale především o to, že některá empirická měření ukazují na jeho omezenou validitu: neměří to, co si myslí, že měří. Abychom mohli přijmout hrubý národní produkt jako míru kvality života, musíme sdílet tyto předpoklady: [6]

- A. Předpoklad, že si lidé vybírají věci vždy podle svého prospěchu a ke svému prospěchu (tzv. *rational choice*); mnozí kritikové tohoto předpokladu doložili, že lidé ve svých volbách jednají pod tlakem sociálních norem a sociálních očekávání, jež pociťují ze strany ostatních, takže často nezvolí to, co by nejraději, ani to, co by jim nejvíce prospělo (Amaryta Sen k tomu poznamenal, že naprosto racionální člověk je sociální debil. [7])
- B. Maximalizace individuálního prospěchu vede k maximalizaci sociálního blahobytu – totiž že společnost není nic jiného než suma jejích členů; [8] existují však nesporně některé charakteristiky společnosti (její soudržnost, kriminalita, kultura), o nichž je těžké předpokládat, že se nutně zlepšují nekoordinovaným jednáním lidí, kteří se snaží jen maximalizovat svůj prospěch. Pro kvalitu života jsou však nesporně významné.
- C. Naše jednání nepřináší žádné nezamýšlené důsledky pro druhé, a pokud ano, mohou být ignorovány.
- D. Distribuce příjmů (či rozdělení prospěchu) je v principu vždycky v pořádku nebo není důležitá pro kvalitu života společnosti.
- E. Ti, kdo činí volby (kdo utrácení peníze), jsou vždycky totožní s těmi, kdo nakoupené spotřebovávají nebo z něho mají užitek; zejména rodinná domácnost ovšem tento předpoklad vyvrací: především děti většinu toho, co spotřebují, nevybírají.
- F. Všechny typy konzumu jsou si rovnocenné; nákup pornokazety a chleba vyjdou nastejno, podíl prodaných pornodisket a disket s Mozartovou hudbou nevypovídá nic o kvalitě života.
- G. Věci mají tu cenu, kterou právě mají na trhu.

Všechny tyto předpoklady však byly opakovaně kritizovány; některé proto, že odporují empirickým poznatkům o tom, jak společnosti fungují (zejména A, C, E, G), jiné pro svou hodnotovou zaujatost (B, D a F). Od počátku sedmdesátých let 20. století bylo vyvinuto mnoho úsilí, aby byl nalezen lepší souhrnný ukazatel kvality života. Představa o tom, co musí zahrnovat, se postupně zpřesňovala a vyvíjela. Hrubý národní produkt vesměs zůstal jako součást složitějších formulí výpočtu. Jejich východiskem byly nejprve indikátory naplnění základních lidských potřeb: nasycení, zdraví, informovanosti (tedy vzdělání). V jednom čísle je všechny velmi dobře indikuje průměrná délka života; naděje na dožití je podstatně ovlivňována celoživotní šancí pořádně a zdravě se najíst a mít dostupnou kvalitní lékařskou péči v nemoci, která se nikomu nevyhne. Vzdělání bylo do základních lidských potřeb zahrnuto proto, že se člověk vydělil z přírody právě používáním jazyka a společnosti začaly být schopny předávat své zkušenosti následujícím generacím v rozsahu a strukturovanosti u jiných přírodních druhů nedosažitelných. Znamená to ovšem, že všechny lidské společnosti musí investovat do vzdělávání; míra této investice pak určuje míru kvality života pro ty, kteří z těchto investic vybírají úroky.

Další zjemnění přinesl požadavek započítat míru nerovnosti šancí čerpat ze zdrojů, které má společnost k dispozici. Ovlivňuje to čtení všech ostatních indikátorů. Představme si dvě společnosti. V jedné panuje velká nerovnost: je rozdělená na velmi bohaté a velmi chudé. Ti první se dožívají v průměru 75 let, ti druzí 45 let; průměrná naděje na dožití je tam 60 let. V druhé je průměrný věk také 60 let, ale pro malé sociální rozdíly chudší se dožívají 58 a bohatší 62 let, neboť šance na naplnění základních lidských potřeb je tam doširoka otevřená pro všechny. Významný rozdíl mezi těmito dvěma společnostmi průměry stírají – ale neměly by. Proto začal být zařazován do vzorců pro výpočet ukazatele kvality života i koeficient příjmové nerovnosti.

Velmi významnou inovaci proti čistě ekonomickému posuzování rozvíjenosti národních společností podnikla Světová banka. V roce 1995 vydala svůj vlastní *Index bohatství národů*. Souhrnné bohatství je počítáno ze 60 procent z „lidského kapitálu“ (úroveň vědění a sociální organizace), 20 procent je dáno úrovní kvality životního prostředí (přírodní kapitál) a 20 procent se stanovuje na základě „zbudovaného kapitálu“ (podniky, finance, kapitál). [9] Index Světové banky je výrazem nového poznání, že kvalita života je klamavý pojem, pokud je vztažena jen k současné situaci, a nevypovídá nic o potenci tuto kvalitu udržet a rozvíjet v horizontu generací.

Nejpoužívanějším souhrnným indexem se dnes stal *United Nations Human Development Index*, který už ve svém názvu tento aspekt zdůrazňuje. Jeho původní konstrukce pochází z roku 1990; tehdy zahrnoval jen příjem na hlavu v paritě kupní síly, vzdělání a délku života. Postupně však byl rozšiřován o takové ukazatele, jako je poměr civilních a vojenských veřejných výdajů, ukazatele kvality životního prostředí, nerovnost sociální i mezi pohlavími a data o stavu lidských práv.

Všechny tyto indexy poskytují velmi potřebnou službu v tom, že nám podávají sice hrubý a zjednodušený, ale přece jen aspoň orientačně užitečný obraz o relativní míře rozvoje národů, který lze uplatnit na tak nespočetný soubor, jako je dvě stě členských států OSN. Aby však tomuto nároku mohly dostát, obětují souhrnné indexy mnohé. Pokud nejsme motivováni snahou najít své místo na jakémsi „světovém tenisovém žebříčku“, neposlouží nám příliš. Dobrá – najdeme se tam za Německem a před Slovenskem. No a co?

Tato knížka je opřena o přesvědčení, že daleko významnější než nějaké souhrnné pořadí je vnitřní struktura kvality života; že jednotlivé ukazatele dávají smysl především a z jistého významného hlediska pouze každý sám za sebe: sčítat je nebo počítat v sebesložitějším vzorci znamená sečítat švestky a melouny. Proto také tato kniha sestává z osmi relativně nezávislých kapitol, které sledují stav české společnosti v jednotlivých profilech kvality života. Jejich relativní váhu se nepokoušejí určit; vzorec výpočtu souhrnného obrazu nechť si zvolí každý čtenář sám podle své úvahy a svého vnímání relativního významu jednotlivých dimenzí.

Poznámky

[1] Přehled podle Argyle, 1996.

[2] Diener et al., 1985.

[3] Veenhoven, 1990.

[4] Ritzen, 2001.

[5] Ringen, 1997.

[6] Stewart, 1996.

[7] Sen, 1977.

[8] „Taková věc jako společnost neexistuje,“ pravila Margaret Thatcherová v krajním vyjádření tohoto stanoviska. U nás je mu blízko v některých svých výročí Václav Klaus.

[9] Henderson et al., 2000.

